

McNeill, William H. *Plagues and Peoples*. Anchor Books - Doubleday, Νέα Υόρκη 1998 (πρώτη έκδοση 1976), 365 σ.

----- *The Human Condition: An Ecological and Historical View*. Princeton University Press, Princeton 1980, 81 σ.

McNeill, John R. και William H. McNeill. *The Human Web: A Bird's-Eye View of World History*. W. W. Norton & Co., Νέα Υόρκη 2003, xviii+350 σ.

Όπως έχει λεχθεί για τον William H. McNeill, είναι ο ιστορικός των μεγάλων συνθέσεων, που με τη σειρά τους έχουν γονιμοποιήσει την ιστοριογραφία της Παγκόσμιας Ιστορίας (World History) με νέες υποθέσεις έρευνας. Βοηθούν ταυτόχρονα τους αναγνώστες των έργων του να μορφοποιήσουν τον κόσμο σε σχήματα και να κατανοήσουν τους μηχανισμούς γέννησής τους.

Όταν πρωτοκυκλοφόρησε το βιβλίο του McNeill *Plagues and Peoples* το 1976, οι ίδιες οι ανθρώπινες ασθένειες και η επίδρασή τους στις ανθρώπινες κοινωνίες, σε αντιδιαστολή με την επιστήμη της ιατρικής, δεν είχαν απασχολήσει ακόμη την ιστοριογραφία.¹ Ο ιατρικός κόσμος της εποχής, από την πλευρά του, εμπνεόταν από μια α-ιστορική αντίληψη για το επερχόμενο τέλος των επιδημικών ασθενειών και το θρίαμβο της επιστήμης, αντίληψη που σύντομα κατέρρευσε. Με αυτό το βιβλίο ο McNeill μετατοπίζει το αποκλειστικό κέντρο της ιστορίας από το ανθρώπινο είδος στη σχέση του με τους δρώντες ανταγωνιστές του, τους μικροοργανισμούς, που παρασιτούν σε αυτό. Έτσι εντάσσει την επιδημιολογική στην ευρύτερη ιστορική αφήγηση. Το βιβλίο είναι όμως σημαντικό και για μια ακόμη μεθοδολογική καινοτομία: η ανάλυση του αγώνα ανθρώπου-μικροβίου αρθρώνεται με ερμηνευτικό εργαλείο την εξέλιξη δια της φυσικής επιλογής και την απόκριση κάθε υποκειμένου στις εξελικτικές πιέσεις.

Το κεντρικό νήμα του βιβλίου παρακολουθεί τη συνεξέλιξη ανθρώπινων κοινωνιών και των μικροπαρασίτων, που τις επισκέπτονται, από την εποχή των σουμερικών πόλεων ως τη νεότερη εποχή. Ξεκινά δηλαδή με τη συγκρότηση διαφοροποιημένων κοινωνιών με πληθυσμούς αριθμητικά επαρκείς να συντηρήσουν επιδημικές ασθένειες, αρχικά ζωνοσούς προερχόμενες από τη συγκατοίκηση κοντά στα εξημερωμένα ζώα.

Κάθε αρχική συνάντηση ανθρώπων και μικροβίων ή ιών προκαλούσε σφοδρή επιδημία,

¹ Είναι ενδιαφέρον ότι η έκδοση αυτού του βιβλίου συνέπεσε με τη θεματολογική ανανέωση της ιστοριογραφίας, που λάμβανε χώρα στη Γαλλία, με το έργο του Κροάτη Mirko Dražen Grmek με ένα άρθρο του στα *Annales* το 1969 και με το βιβλίο του *Les maladies à l'aube de la civilisation occidentale* το 1983.

από την οποία, όσοι άνθρωποι επιβίωναν, αναπαράγονταν και κληροδοτούσαν στους απογόνους τους τα ανθεκτικά γενετικά τους χαρακτηριστικά. Οι πληθυσμοί αποκτούσαν ανοσία και σταθεροποιούνταν τα επιδημιολογικά τους χαρακτηριστικά σε μια ιστορική *δεξαμενή ασθενειών*, κατά την έκφραση του McNeill. Ο ίδιος μηχανισμός επιλογής ισχύει και για τους μικροοργανισμούς, που με τη σειρά τους αποκτούν ανθεκτικότητα στην ανθρώπινη άμυνα, δηλαδή ικανότητα να επιβιώνουν και να αναπαράγονται. Έτσι, σταδιακά οι λοιμώδεις ασθένειες έχαναν τη θανατηφόρα επίδραση και από επιδημικές γίνονταν ενδημικές. Ταυτόχρονα όμως οι φορείς του παλαιού, επιδημιολογικά δοκιμασμένου, πολιτισμένου κόσμου αποκτούσαν μοναδικό, φονικό πλεονέκτημα και γίνονταν πρόξενοι σοβαρών επιδημιών σε παρθέτους ξένους ή σε λαούς της βαρβαρικής περιφέρειας. Χαρακτηριστικό παράδειγμα τέτοιας τραγικής συνάντησης αποτελεί η εξόντωση των παλαιών αμερικανικών πολιτισμών από τους Ευρωπαίους κατακτητές γύρω στο 1500.

Σημαντική πηγή διακίνησης μικροοργανισμών υπήρξαν οι δρόμοι του εμπορίου και των στρατών που, μαζί με επιδρομές αλλά και το φορτίο των αγαθών, του πολιτισμού και των ιδεών, μετέφεραν μικρόβια και άλλους ζωντανούς οργανισμούς και ομογενοποιούσαν παλαιά πολιτισμικά σύνολα σε ενιαίες ζώνες επικοινωνίας και ανταλλαγής. Γίνονταν όμως έτσι αίτιοι εκτεταμένων επιδημιών. Παραδείγματα τέτοιων επιδημικών επεισοδίων ήσαν η ενοποίηση του αρχαίου κόσμου κατά τον πρώτο και δεύτερο μ.Χ. αιώνα. Οι επιδημίες που ξέσπασαν κατέβαλαν την Ευρώπη και την Ασία, στις οποίες όμως στη συνέχεια, μέχρι τον 10ο αιώνα, είχαν συγκροτηθεί δύο επιδημιολογικά σχετικά σταθεροποιημένες περιοχές με τις αντίστοιχες δεξαμενές μικροοργανισμών. Ακολούθησε ωστόσο η ενοποίηση των δύο άκρων της ευρασιατικής ηπείρου με τις κατακτήσεις των Μογγόλων, ενοποίηση που δημιούργησε νέα ευκαιρία για διακίνηση μικροοργανισμών κατά το 13ο και 14ο αιώνα με οξύτερη τη φάση της πανώλους του Μαύρου Θανάτου.

Η νέα κρίση επιδημιών άρχισε να σταθεροποιείται και πάλι μετά το 1700 σε ένα νέο μείγμα λοιμωδών ασθενειών, καθώς η επιδημιολογική κατάρρευση των λαών της Αμερικής, με τα λόγια του McNeill, "έγειρε εντελώς την πλάστιγγα της παγκόσμιας ισορροπίας προς όφελος των πολιτισμένων κοινοτήτων της Ευρασίας. Αντίστοιχα περιοριζόταν η πολιτισμική και η βιολογική ποικιλομορφία της ανθρωπότητας, καθώς η παλαιά διαδικασία επιδημιολογικής αποδιοργάνωσης και αφομοίωσης των επιζώντων σε έναν εκτεινόμενο κύκλο πολιτισμένης κοινωνίας επιταχυνόταν παντού στον κόσμο." (225) Ο McNeill αναγνωρίζει στη σύγχρονη κρίση των νέων μεταδοτικών ασθενειών τους μηχανισμούς των παλαιότερων επιδημιών.

Για τον συγγραφέα ο μηχανισμός υπακούει στους όρους της εξέλιξης, μέσω επιλογής και

προσαρμογής, και στους ιστορικούς όρους των ανθρώπινων επικοινωνιών, μέσω των οποίων ομογενοποιούνται οι δεξαμενές ασθενειών σε ιστορικά ασταθή καθεστώτα ισορροπίας μετά από κάθε επιδημικό ξέσπασμα ανάμεσα σε μη άνοσους πληθυσμούς, όταν δηλαδή κάποιο από τα συστατικά της ισορροπίας ανατραπεί και προκληθούν αναπροσαρμογές. Όταν γραφόταν το *Plagues and Peoples* η σύλληψη αυτή τοποθετούσε τη μελέτη των ανθρώπινων κοινωνιών σε καινούργιο ερμηνευτικό πλαίσιο.

Στο σύντομο βιβλίο του με τον φορτισμένο τίτλο *The Human Condition. An Ecological and Historical View*, ο McNeill εμβαθύνει στο φαινόμενο του μακροπαρασιτισμού, που είχε ήδη εισαγάγει στο *Plagues and Peoples*. Τον όρο 'μακροπαρασιτισμός' τον χρησιμοποιεί μεταφορικά για να υποδηλώσει τις πράξεις εκείνων των στρωμάτων των ανθρώπινων κοινωνιών, που εξουσιάζουν και καταπιέζουν τους χωρικούς – παραγωγούς τροφής, οι οποίοι συνθλίβονται ανάμεσα στις δύο μυλόπετρες των μικρο- και των μακροπαρασίτων. Η ανθρωπότητα, μας θυμίζει, όπως όλες οι μορφές ζωής, "παραμένει αδιάρρηκτα μπλεγμένη στις ροές της ύλης και της ενέργειας, που προκύπτουν από το να τρως και να τρώγεται." (74)

Το *Human Condition* παρακολουθεί δύο ειδών εξουσιαστικές συμπεριφορές, την οργάνωσή τους και τις μεταμορφώσεις τους. Η πρώτη έχει την αφετηρία της στη διαμόρφωση των πρώτων σύνθετων, διαφοροποιημένων κοινωνιών, στις οποίες τα ανώτερα στρώματα οργάνωσαν μέσα καταναγκασμού των δικών τους κοινωνιών και ανταγωνισμού με άλλες ομόλογες κοινότητες. Επικράτησαν όσες κοινωνίες υιοθέτησαν πολιτικο-στρατιωτικές μεθόδους διαχείρισης ταυτόχρονα με την ανάπτυξη και σταδιακή εξοικείωση με τις επιδημικές ασθένειες και, στη συνέχεια, δημιούργησαν αυτοκρατορικές μορφές εξουσίας και γραφειοκρατικές μεθόδους επιβολής και φορολόγησης εξ αποστάσεως. Αυτές οι μορφές εξουσίας έφτασαν στο απόγειο της αποτελεσματικότητας και επέκτασής τους, πολιτικής, οικονομικής, δημογραφικής και τεχνολογικής, κατά τον αιώνα της χριστιανικής εποχής.

Το οργανωτικό σχήμα, που δημιουργήθηκε στη συνέχεια, το δεύτερο είδος εξουσιαστικής συμπεριφοράς, διαμορφωνόταν, όχι από την πολιτικο-στρατιωτική ισχύ, αλλά από τις επιταγές της αγοράς και των εμπορικών ανταλλαγών. Μετά από πολλούς αιώνες αστάθειας, αλλά και διάδοσης τεχνολογικών καινοτομιών και πολιτισμικού συγκρητισμού, καθώς και μετασχηματισμού των κοινωνικών σχέσεων στον ενοποιημένο οικονομικό χώρο της στέπας και κατά μήκος των διαδρομών του εμπορίου της Κεντρικής και Νότιας Ασίας, ένας κόσμος νέας αύξησης του πλούτου, περιφερειακής εξειδίκευσης και οικονομικού ανταγωνισμού άρχισε να αναδύεται με την επικράτηση του καπιταλισμού στα δύο άκρα

της Ευρασίας μετά τον δέκατο αιώνα. Ο McNeill παρακολουθεί παράλληλα φαινόμενα στη Άπω Ανατολή, δηλαδή την Κίνα, και στο Άκρο της Δύσης, δηλαδή τη δυτική Ευρώπη.

Ως το τέλος όμως του δέκατου τρίτου αιώνα η Ευρώπη κατόρθωσε να ενοποιήσει τον χώρο του εμπορίου του μαλλιού με εκείνον των μπαχαρικών, να υποσκελίσει στη συνέχεια την Κίνα και να κινείται σε μια οικουμενική αγορά αγνοώντας τα όποια πολιτικά όρια. Οι οικονομικές δυνάμεις των Ευρωπαίων καπιταλιστών αποτέλεσαν τους πιστωτές των ηγεμόνων στις μεταξύ κρατών πολεμικές συγκρούσεις και έτσι συντήρησαν τον πολιτικό κατακερματισμό της Ευρώπης. Όπως γράφει ο McNeill, “μεταξύ του δέκατου τέταρτου και του εικοστού αιώνα η επιτάχυνση της ικανότητας της Ευρώπης να παράγει πλούτο υπήρξε αυτοκαταλυτική – μια αυτοσυντηρούμενη διαδικασία”, διαλυτική όμως για τον υπόλοιπο κόσμο. Μια πορεία εξισορρόπησης ανάμεσα στα δύο είδη εξουσιαστικής συμπεριφοράς με κρατικές παρεμβάσεις στις διαδικασίες της αγοράς έρχεται πια κατά τον εικοστό αιώνα, ιδιαίτερα με τους δύο μεγάλους πολέμους, τη στροφή στον κρατικό σοσιαλισμό και το κράτος πρόνοιας.

Το βιβλίο του McNeill *Human Web: A Bird's Eye View of World History* είναι προϊόν συνεργασίας με τον γιό του, John R. McNeill, επίσης έναν από τους σημαντικότερους ιστορικούς των Ηνωμένων Πολιτειών, γνωστό, μεταξύ άλλων, για έργα περιβαλλοντικής ιστορίας, όπως το *Something New Under the Sun: An Environmental History of the World in the 20th Century* (2001) και το *The Mountains of the Mediterranean World* (2002). Το *Human Web* αποτελεί μια θέαση του ανθρώπινου παρελθόντος από την σκοπιά που οι συγγραφείς θεωρούν ότι προσδίδει ερμηνευτική συνοχή στην παγκόσμια ιστορία του είδους μας: τους ιστούς επικοινωνίας, που οι άνθρωποι πλέκουν μεταξύ τους από τότε που απέκτησαν την ικανότητα του λόγου και της συγκρότησης κοινωνικών ομάδων, με σκοπό να οργανώνουν την επίλυση προβλημάτων συνεργασίας και ανταγωνισμού.

Οι δύο συγγραφείς προσεγγίζουν την παγκόσμια ιστορία και την προϊούσα συνθετότητα των δομών της με ματεριαλιστική οπτική αλλά από διαφορετικής τάξεως αφετηρίες. Όπως προκύπτει από τα δύο χωριστά επίμετρα υπό τον τίτλο “Μεγάλες εικόνες και μακρές προοπτικές”, στο τέλος του βιβλίου, στη μεν σκέψη του William McNeill επικρατεί η ιδέα της εξέλιξης και της απόκρισης ειδών, κοινωνιών, ατόμων αλλά και πολιτιστικών δομών στις εξελικτικές πιέσεις, ιδέα που άλλωστε διατρέχει το έργο του γενικότερα. Ο John McNeill αντίθετα ξεκινά από την έννοια της εντροπίας της ύλης και των συνεπειών της ενεργειακής δαπάνης για τη διατήρηση, και διατηρησιμότητα, των σύνθετων ανθρώπινων κοινωνιών. Εντούτοις, η διαφοροποίηση μεταξύ των συγγραφέων δεν διασπά την αφήγησή τους σε καμία περίπτωση.

Αν το *The Rise of the West* μπορούσε να επισύρει την κριτική του ευρωκεντρισμού, το *Human Web* δεν αφήνει τέτοια περιθώρια. Ο ανθρώπινος ιστός, επιμένουν οι συγγραφείς, ήταν πάντοτε ένας, όπως φαίνεται από τα λίγα αρχέγονα, ωστόσο ενιαία τεχνολογικά επιτεύγματα, για παράδειγμα το τόξο και το βέλος, των οποίων η ύπαρξη έχει διαπιστωθεί σε όλους τους πολιτισμούς. Με τα λόγια του William McNeill: "Η ανθρώπινη ιστορία είναι μια εξέλιξη από την απλή ομοιότητα προς την ποικιλομορφία και εν τέλει προς τη σύνθετη ομοιότητα." Καθώς ο ιστός του Παλαιού κόσμου εξελίχθηκε σε Μητροπολιτικούς ιστούς και στη συνέχεια ο Παγκοσμιοποιημένος ιστός στον σημερινό Παγκοσμιοποιημένο Κοσμοπολιτικό ιστό, κάθε περίοδος χαρακτηριζόταν από κοινωνίες με διαφορετικά επίπεδα συνθετότητας.

Η ανθρώπινη επινοητικότητα, την οποία -υπόρρητα- υμνεί το βιβλίο, διακινείται σε όλο τον πλανήτη μέσα από τους ιστούς με ποικίλες ταχύτητες, διακοπές και πυκνώσεις και αλλάζει τις ζωές των λαών μαζί με το περιβάλλον τους. Κανείς δεν μένει εκτός ιστορίας, καμιά χρονική περίοδος δεν παραμένει στατική, κανένας τόπος δεν διατηρείται σε απομόνωση, ο χώρος αλλάζει φυσιογνωμία και οικονομία. Για παράδειγμα, σε μια εποπτική προσέγγιση του μεσαιωνικού κόσμου οι συγγραφείς οδηγούνται στο διαχωρισμό του Ευρω-αφρο-ασιατικού χώρου σε μια μεγάλη ζώνη, στην οποία είχε επικρατήσει το Ισλάμ με κυρίαρχα τα στρατιωτικο-αστικά δίκτυα των πόλεων, και σε δύο ζώνες στα άκρα του παλαιού κόσμου, μιας ευρωπαϊκής και μιας κινεζικής, στις οποίες κυριάρχησαν τα δίκτυα της εμπορευματοποίησης της αγροτικής παραγωγής.

Η κλίμακα της αφήγησης δεν αφήνει χώρο για επώνυμους πρωταγωνιστές παρά για ελάχιστους, ανάμεσα στους οποίους είναι οι εμπνευστές των "φορητών θρησκειών", όπως οι συγγραφείς ονομάζουν τις θρησκείες, που εξαπλώνονται με όχημα τα ιερά τους κείμενα, και οι θεμελιωτές ορισμένων από τις μαζικότερες ιδεολογίες.

Ορισμένες φορές συνολικές πολιτισμικές διαφορές ανάμεσα σε λαούς ανάγονται στις πιο θεμελιώδεις υλικές τους αφετηρίες. Το παράδειγμα του αρότρου είναι διαφωτιστικό για το πνεύμα του βιβλίου: με ένα παρακινδυνευμένο όντως περιστατικό αναγωγισμού οι συγγραφείς προσπαθούν να ερμηνεύσουν τη διαφορά νοοτροπίας ανάμεσα στους λαούς της βόρειας και δυτικής Ευρώπης αφ' ενός και τους λαούς της νότιας Ευρώπης και δυτικής Ασίας αφ' ετέρου με βάση τις ιδιότητες του ίδιου του εδάφους. Έτσι, προεκτείνοντας επισημάνσεις για τη μεσαιωνική οικονομία και κοινωνική οργάνωση, που ήδη περιλαμβάνονται στο *The Rise of the West*, οι συγγραφείς αναδεικνύουν το βαρύ άροτρο της μεσαιωνικής Ευρώπης, με το οποίο οι χωρικοί κατέστησαν καλλιεργήσιμα τα υγρά, αργιλώδη εδάφη των δασών, αφ' ενός ως τον δημιουργό ενός ομοιόμορφου τοπίου

σιτηρών που, από το έτος 1000 και εξής, καταλάμβανε την έκταση από τον Λίγηρα ως τον Έλβα. Αφ' ετέρου αποδίδουν στο νέο καλλιεργητικό μέσο τη μεταμόρφωση της κοινωνίας σε συνεργατικές ομάδες, απαραίτητες για τη χρήση του, ομάδες που υπερβαίνουν την οικογένεια. Το νέο φαινόμενο των συνεργατικών ομάδων άρχισε να διαφοροποιεί τις κοινωνίες της δυτικής και βόρειας Ευρώπης, της Ευρώπης με το βαρύ αργιλώδες έδαφος, σε κοινωνίες της συνεργασίας και τις συναίνεσης από τις ανταγωνιστικές κοινωνίες της νότιας Ευρώπης, όπου η καλλιέργεια του ξηρότερου εδάφους συνεχιζόταν με το παλιό άροτρο και με βάση την οικογενειακή εργασία. Πέρα όμως από τις επιταγές της εργασίας, η διαφοροποίηση, κατά τους συγγραφείς, προσέλαβε επίσης πολιτικές και αξιακές διαστάσεις.

Από την εκτεταμένη ανάλυση των μεταμορφώσεων του ιστού και των κοινωνικών αλλαγών, που συνόδευαν τις μεταμορφώσεις αυτές, θα σταθούμε με πολλή συντομία, που ασφαλώς δεν αποδίδει πλήρως τη σημασία του βιβλίου, μόνο στην περίοδο των τελευταίων δύο αιώνων. Η βιομηχανική επανάσταση θεμελίωσε τη διχαστική αναδιοργάνωση της παγκόσμιας οικονομίας σε οικονομίες εντάσεως γνώσης και ενέργειας αφ' ενός και εντάσεως γεωργικής παραγωγής αφ' ετέρου. Επιτάχυνε τη δραστηριότητα στο πλαίσιο του παγκοσμιοποιημένου ιστού και πολλαπλασίασε τις ποσότητες ενέργειας στη διάθεση της ανθρωπότητας χάρη στα ορυκτά καύσιμα. Οι τηλεπικοινωνίες εκμηδένισαν την απόσταση και το κόστος μεταφοράς πληροφοριών, ενώ ο πληθυσμός της γης αυξήθηκε με άγνωστους ως τότε ρυθμούς: κατά 80% κατά τη διάρκεια του δέκατου ένατου αιώνα. Κάτω από την πίεση των νέων χαρακτηριστικών του ιστού από το 1870 και εξής οι πολιτικές δομές έγιναν μαζικότερες, οι ανισότητες οξύτερες, οι μετακινήσεις πληθυσμών, αγαθών και κεφαλαίων αυξήθηκαν και οδήγησαν σε πρωτοφανείς ρυθμούς οικονομικής μεγέθυνσης. Η προσθήκη του πετρελαίου στις ενεργειακές πηγές επέτεινε την περιβαλλοντική επιβάρυνση, ενώ ο ιστός της παγκοσμιοποίησης ξαναβρήκε τους επεκτατικούς του ρυθμούς μετά τους δύο παγκόσμιους πολέμους του εικοστού αιώνα ενισχυμένος από τις νέες κατακτήσεις της επιστήμης και της τεχνολογίας. Στο τέλος δε της δεκαετίας του 1970 η παγκόσμια οικονομία εισήλθε στη φάση της "μεγάλης πιστωτικής επέκτασης" (financialization) με χωρίς προηγούμενο ελευθερίες και ταχύτητες στις ροές κεφαλαίων, ενώ ο παγκόσμιος ιστός μεταμορφώθηκε περαιτέρω από την ψηφιακή επανάσταση. Αντίθετα όμως οι οξυμένες ανισότητες σε βάρος του κόσμου στην υποβαθμισμένη περιφέρεια του ιστού, που παρήγε υποτιμημένες πρώτες ύλες, γέννησαν μεγάλα κύματα διασυνοριακής μετανάστευσης.

Το *Human Web* κυκλοφόρησε πριν από την εκδήλωση της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης

του 2008. Στο πλαίσιο όμως του σύγχρονου παγκοσμιοποιημένου “κοσμοπολιτικού ιστού”, που “συντηρείται με τεράστιες ροές πληροφοριών και ενέργειας”, το βιβλίο πραγματεύεται το εύρος των ανισοτήτων, που επιδείνωσε η αχαλίνωτη χρηματοπιστωτική επέκταση των τελευταίων δεκαετιών. Το βιβλίο δεν προσπαθεί να είναι προφητικό. Αντέχει ωστόσο στο χρόνο που έχει περάσει.

Χωρίς να συνιστούν τριλογία, τα τρία βιβλία αναλύουν πτυχές των εξελικτικών μηχανισμών, που έχουν κινήσει τον κόσμο μας ως σήμερα. Και στα τρία κατέχει καίρια θέση η μακρά ενδιάμεση περίοδος του μετασχηματισμού του αρχαίου κόσμου προς τον νεότερο, σχηματικά από τον τρίτο ως τον δέκατο πέμπτο αιώνα, κατά τη διάρκεια της οποίας ανεβαίνουν στη σκηνή της αφήγησης του McNeill οι περιφερειακοί λαοί με τα πλοία και τα караβάνια τους σε έναν έκκεντρο κόσμο ανταλλαγών, για να θυμηθεί κανείς τον τίτλο ενός σημαντικού άρθρου του "The Eccentricity of Wheels, or Eurasian Transportation in Historical Perspective," *American Historical Review*, 92:5 (Δεκέμβριος 1987): 1111-26. Οι επιδημικές ασθένειες στο *Plagues and Peoples*, οι δομές και μηχανισμοί των εξουσιαστικών συμπεριφορών στο *Human Condition* και, τέλος, οι ροές πληροφοριών και ενέργειας στο *Human Web* συνιστούν ευρηματικούς σταθμούς παρατήρησης του ανθρώπινου παρελθόντος.

Κατερίνα Γαρδίκια
Πανεπιστήμιο Αθηνών